

Introduciune.

August'a Casa domnitóre de Habsburg ținea deptu la posesiunea Ungariei, nu numai in virtutea incoronarii regelui Ferdinand I. dupa infricosiat'a catastrofa dela Mohaciu intemplata in 29 Augustu 1526, ci si in puterea cãtorva tractate de statu. Teritoriulu cunoscutu popóraloru sub nume de Transilvania sau Ardealu a fost odinóra domnitu totu de cãtra regii Ungariei cu titlu de Vaivodatu, care se bucurase de mai multe drepturi si privilegii speciali, asia precum se formãsera pe acelu teritoriu in cursulu vécuriloru trei republice, una aristocratica feudala, care semená fórte multu cu alte staturi feudali europene, alt'a mixta democratica cu aristocratica a Secuiloru si a trei'a democratica a Óspetiloru de rassa germana.

Dupace Sultanulu Suleiman a ocupatu Buda in 1541, éra dupa trei ani Alba-regala, domni'a turcésca intiepenitã tare in Ungari'a a taiatu orice comunicatiune libera a Transilvaniei cu regele seu din Cas'a Habsburg. Din acelu timpu inainte acésta tíera ajunsã sub influint'a si protectiunea Pórtii otomane, dupa multe lupte si versari de sange inaintã la rangul de principatu si chiaru regatu (Regnum) suveranu, inse tributariu Sultanului.

Domnitorii Transilvaniei ajunsí odata la acelu gradu de suveranitate, nu voiau se mai audia nici ei nici aristocratii si oligarchii de vechile raporturi de Vaivodatu vasalu. Rivalitate nationale dintre aristocratii ungaro-austriaci si dintre ardeleni, éra mai vîrtosu urele confessionali totu mai infocate dupa intinderea reformatiunei, inpingea pe oligarchi'a acestei tieri, totu mai tare cãtra Pórt'a otomana; éra cá oligarchi'a protestanta se se simtia si mai sigura din partea Austriei si se taie orice

comunicatiune cu acea putere, între alte mesuri hostile a decisu a extermina daca s'ar putea, religiunea rom. catholica de pre *totu teritoriulu* Transilvaniei. »Mai bine mohamedani decâtu inchinatori de idoli«, audiau strabunii nostri strigandu pre multi protestanti fanatici, precum éra de alta parte catholicii fanatici pretindeau, cá decâtu se fia Ungari'a locuita de heretici, mai bine se remaie desertu vastu pentru fere selbatiche.

Despresurarea Vienei in 12 Septembrie 1683 si sfarmarea ulterióra a puterei turcesci in bataliile dela Párkány si Széchen, apoi luarea Strigonului in aceeasi tómna a devaluatu multu credinti'a lui Apafi si a consiliariloru sei in atotuputinti'a turcesca si a indemnatu pe principe, cá indata in acelea dile se si caute mijlóce de apropiare càtra Curtea Vienei, prin unu agentu secretu trimisu inadinsu.

Din anulu 1683 ideile si aspiratiunile aristocratiei si ale patriciatului transilvanu treceau dintr'o crisa in alt'a, o specie de fermentatiune turburá spiritele loru, care mergea crescèndu in proportiunea in care inaintau armele imperatesci. Aceiasi ómeni cari taiasera capulu trufasiului magnatu Dion. Banfi cá unui tradatoriu de patria, cà-ci se ținea de partid'a austriaca, cautau mijlóce cum se se apropia de Curtea imperiala.

Din acestea cause noi punem inceputurile trecerii Transilvaniei de sub protectiunea Portii Otomane la protectiunea imperatului Romaniloru cá rege alu Ungariei pe anulu 1683, prin urmare si acestu studiu alu nostru îlu începemu totu cu anulu acesta, éra mai de parte inapoi vomu arunca ochii numai de mare necesitate, pentru-cá evenimentele poste-rióre se póta fi intielese mai bine.

Cu caderea capitalei Buda in 2 Septembrie 1686 in potestatea armatelor confederate si sfarmarea puterii turcesci in partea cea mai mare a Ungariei, acésta tiéra a inchieietu unulu din periódele cele mai funeste ale existenciei sale.

Abia se inplinisè unu anu si o luna dela luarea capitalei Buda, pre cand in Octobre 1687 se asiediaru si in principatulu Transilvaniei câteva regimente de ale armatei imperiale indreptate asupra turciloru, inse asia, cá din acésta tiéra se nu mai ésa nici-odata, precum s'a si intemplat.

Inainte de tóte avemu se cercetamu, in ce gradu de cultura sau barbaria politica, religiósá si sociala se aflá gubernu,

legislatiune si poporatiunea intréga inainte cu doue sute de ani. Mai departe.

Care au fost mijlócele prin care cas'a domnitóre se încercá se scótiá tiér'a din starea de barbaria in care cadiuse.

Au fost nemerite sau nu acelea mijloce?

Care au fost urmarile?

La tóte acestea speramu se aflamu respunsuri destulu de chiare in chronice si in o multime mare de acte publice, de care sunt incarcate archivele si bibliothecele.

Capu I.

Michail Apafi, consiliarii sei si clasele locuitoriloru.

§ 1. MICHAILU APAFI descendente dintr'o familia vechia aristocrata a Transilvaniei, abia scapase cu suma grea de bani din captivitatea tatarasca in care cadiuse cu tóta óstea comandata de Kemény dupa fug'a lui Rákoczi din Polonia, pe cand ALI pasia trimisu de càtra sultanulu cá se curatie tiér'a de óstea lui Rákoczi, comandà nobilimei cá se se adune si se'si aléga altu principe. Aristocrati'a desbinata fiindu in trei partide Rakocziana, austriaca si turcésca, preste acésta terorisata prin omoruri si devastatiuni selbatice, prea puçini alegatori venira in castrele lui Ali pasia. Din càti erau de fatia nici-unulu nu avea curagiulu cá intre acelea inpregiurari se primésca domni'a, in càtu Ali perdiendu patienti'a era p'ací se faca sila unui popa sasescu cá se ocupe tronulu tiei. In fine le vení in minte, cà Michailu Apafi se afla aprópe, in comun'a Elisabeta (Ebesfalva) cu consort'a sa Ana Bornemisza. Ali dete ordinu cá se'lu aduca de voia sau de frica. Apafi cá si cum ar pleca la perdiare se departà intre lacrimi de familia si se presentà in tabara la Ali. Acestuia ii placù de Apafi mai virtosu cà era omu mare si spatosu asia cum e gustulu turciloru, cá persónele destinate a domni si a comanda se fia bine crescute, inalte si daca se póte, cu cautatura cam selbatica. Alegerea fu o formalitate góla; Ali proclamà in 14 Septembrie 1661 pe Apafi domnu alu tiei, ilu investí cu caftanu (vestmentu largu de mare pretiu), cu buzduganu sau cum ii dicu turcii topuzu si cu sabia. In 20 Novembre se òtinù dieta

la orasielulu Sיע' a mica, unde principele jurà credintia patriei, éra cei adunati depusera juramentulu homagialu, éra dupace rivalulu seu Ioanu Kemeny candidatu alu imperatului Romaniloru, dara omu reu si cruntu, fusese ucisu, Apafi domni mai multi ani fàra frica mare de alti rivali, pàna cand conspirara asupra lui alti aristocrati cu scopu de a'lu resturna si a pune pe tronulu cand pre unulu cand pe altulu. Toti acei rivali au peritu cá vai de ei; asia pre Haller l'au taiatu turcii, lui Banfi i s'a taiatu capulu aici in patri'a sa; Béldi a muritu la Constantinopole in asia numit'a Edicula, in care sultanii inchideau pe ómenii de unu renume órecare; Emericu Tökölyi oricàte a incercatu cu arme si pe cale diplomatica cá se apuce pe langa Ungari'a superióra înca si tronulu Transilvaniei, nu a reusitu si a peritu in exiliu.

Lunga a fost domni'a lui Apafi, inse prea nefericita pentru tiéra. Omu bunu dela natura, inse lipsitu de judecata propria, independenta de vointi'a altora, prin urmare prea adesea devenitu unélta in manile intrigantiloru; in afacerile tierei lenesiu, nepasatoriu, elu se ocupá mai multu cu cestiumi theologice, bibli'a o citise de mai de multe ori, in càtu o scia aprópe intréga pe din afara; ii placea si vinulu, in càtu de si nu se inbetá mai desu precum se intemplá cu altii, beutur'a inse, de care'i trebuea adesea si câte o vadra de optu cupe preste di, ilu facea lenesiu si tèm pitu, in càtu nu se putea ocupa cu lucruri mai serióse; avea si pasiunea de a derege mereu la orológe. De aici a urmatu, cà in realitate tiér'a era administrata mai multu de consort'a sa Ana cu nepotulu ei Michailu Teleki adusu din Ungari'a in Transilvani'a si cu câte unu popa reformatu calvinu, cari pe langa ce erau alesi inadinsu dintre cei mai fanatici, cá cei mai multi popi de tóte confessiunile din acea epoca, apoi fiind si buni de gura, exercitau adesea influentia fórte periculósa asupra mersului afaceriloru publice si private. Michailu Teleki mai avea si una insusire care'lu inaltia preste cei mai multi barbati de statu din dilele sale: elu n u bea vinu si nici o alta beutura spirituósa, decàtu numai apa curata, in càtu pre cand altii veniau cum se dice cauşiti in consiliu, elu totdeauna fiind cu capulu limpede scia cum se'i cumpete, pentru cá se votedie asia cum ii convenia lui, sau nici se nu votedie, ci se lase cele mai multe

afaceri in grij'a si voi'a lui. Era totusi una minoritate care i se opunea uneori cu perseverantia mare; acei ómeni inse tocma pentrucà se aflau in minoritate au si pațit'o nu odata fórte reu, pàna cand ajunse si pe Teleki Nemesea in batali'a dela Zernesci.

§ 2. Consiliarii. In epoc'a in care domni'a Casei de Habsburg incepù se se asiedie definitivu in Transilvani'a, consiliarii si alti barbati de statu au fost intre anii 1680—1688 pe langa principele M. Apafi acestia:

Paulu Haller, de origine sasu, dara magiãrisatu din strabuni; Franciscu Rédei; Michailu Teleki; Stefanu Nalátzi român trecut la confesiunea reformata si apoi magiãrisatu; Grigorie Bethlen; Ioanu Nemes; Clemente Mikes; Michailu Barcsai alias Borcea de origine romanu trecut la legea reformata; Ladislau Székely, Georgie Armpruster si Simonu Dietrich, acesti doi din urma sasi curati.

Am pusu aici in adinsu cu numele loru pe acei consiliari, cari toti, afara numai de doi isi au pe descendentii loru dintru o generatiune in alt'a pàna in dio'a de astadi in patri'a nóstra. Numele altoru barbati de statu cari au participatu in modu mai considerabile la conducerea afaceriloru statului in epoc'a asiediarei trupeloru imperiali in acésta tíera ne voru fi cunoscute in decursulu naratiunei nóstre.

§ 3. Curtea principelui si a Dómnei cu personalulu loru. Ar merita se aflamu si numele functionariloru palatului cari erau fórte numerosi; fia inse de ajunsu a observa, cà precum alti domnitori de mai inainte asia si principele Mich. Apafi si soçi'a sa nu voiau se remana mai pre josu decâtu alte curti de domnitori in luxu, in pompa si in comitive numeróse. Principele pentru persón'a sa avea unu prefectu alu palatului, care era Stef. Nalatzî, unu magistru de poste, anume Ladislau Vaida omu cu auctoritate mare; doi prefecti preste grașduri si trasuri; unu popa alu curtii, care pe atunci era Mich. Tofeus, unu comandante alu gardei calari si unulu alu celei pedestre; gardele erau compuse mai multu din romàni si sèrbi sub numele turcescu de Seimeni cá in Munteni'a, precum si din germani; gardele in suma totala pàna la una miie de ómeni; mai de parte erau diverse servitii de

bucataria si mese, cá prefecti si viceprefecti preste beuturi, pâne, mancari gatite; . asternatori, inplètori de pacharu, purtatori de caciul'a domnésca, purtatoriu de arme sau armasiu, sau mai bine ingrijitoriu de arme, secretari, conservatori, comornici, piperatoriu, intendantu preste bucatari, cu totii preste 20. Urmau vreo 32 asia numiti camarari, vreo 26 dapiferi sau purtatori ai bucateloru la mese, in fine alti 20 cu nume de servitori ai principelui (ephebi, ung. inasok).

Acestu personalu se intregia mai preste totu din junimea familiiloru nobile, cunoscuta in alte tieri si sub nume de aprodi. Parintii ii dedeau cu placere la palatu si la curtile magnatiloru mai potenti, pentrucá se invetie, cum se dicea, »mai multa omenia« la curte decátu aru fi invetiatu acasa la parintii loru, se alegea inse si din aprodi multi Pierde-vara si domnisiore de bani gata, ignoranti, inca si bețivi cá pamentulu.

Dómn'a isi avea curtea sa separata mai alesu in castelulu dela Blasiu, care inainte cu 200 de ani era multu mai micu decátu este celu din dilele nóstre. Unu prefectu alu palatului sau cum s'ar dice astadi maresialu alu curtii; 1 magistru preste cai, 1 popa, 1 pacharnicu, 1 prefectu alu mesei (stolnicu); custode alu casei, prefectu preste cuptórele de pâne, carui ii diceau descojitoriu de pâne, 1 comornicu, 1 piperatoriu de bucate, prefectu preste bucatari si 1 medicu, in fine vreo 30 de aprodi; éra femei, cameriere, peptenatóre si alte servitóre câte va fi avutu acea dómn'a trufasia si fórte capritiósá nu am aflatu scrisu nicairi. Atàta se scie din chronic'a lui Michailu Cserei, cà dómn'a care era suptirica si nesanatósá fiind fórte jaluza pe barbatu-seu, nu suferia femei frumoése pe aprópe, ilu prepunea si de femeile tinere ale unoru magnati, precum de nevast'a lui Paulu Béli, care se imbracá multu mai cu luxu decátu dómn'a; din acésta cauza erau certe dese in familia si Apafi isi batea nevast'a cá oricare saténu barbaru. Acestea informatiuni despre curtea lui Apafi se potu vedé mai pre largu in Archiv des Vereins für siebenb. Landeskunde III. Bd. 1848 pag. 389 et sequ. Vedi si la Cserei.

Dupace s'a nascutu fiúlu loru alu doilea, care singuru remasese in viatia, i s'a datu si acestuia personalu si servitiu separatu de alu parintiloru. Prunculu Michailu se nascuse in 13 Oct. 1676; in diet'a dela A.-Iulia din 13 Iuniu 1681 fu

alesu successoru alu tatalui seu; din 18. Sept. 1684 îi veni Athname dela Sultanulu.

Pentru-cá se petrundemu si mai bine in viati'a publica si privata a familiiloru fruntasie din timpulu domniei lui Apafi, avemu se mai aflamu, cá mam'a lui Michailu Teleki si nevast'a trufasiului magnatu Dionisie Bánfi erau sorori bune cu dóm'n'a, adeca tóte trei fiice ale lui Bornemisza.

Avuse si principele unu unchiu anume Stefanu Apafi, omu cu multu mai desteptu decâtu era principele, carui îi si era de totu ajutoriulu; ceea ce nicidecum nu placea intriganților, cari si cautau se'lu piérdia, elu inse muri curendu si chronicariulu Mich. Cserei prepune cá acelu betranu fusese otravitu, éra fiulu aceluia Nicolae Apafi care mai tardiu luase de nevasta pe o fiica alui Mich. Teleki a repausatu si elu curendu.

Alti consangeni ai lui Apafi, cum au fost Gyeröfi si Toldalagi, nu aveau mai nici-o trecere la curte, cá-ci nu incapeau de consangeniiloru trei sorori, pentru cari ele storceau dela principe donatiuni de dominii, functiuni banóse si ranguri inalte.

Principele Mich. Apafi nu prea avea residentia stabila. De capitala a tierii era considerata Alb'a-Iulia, principele inse nu síedea totu acolo, ci elu si curtea sa se aflá cand la Ernotu (Radnoth) comuna situata pe malulu Murasiului, cand la Blasiu si mai de multe-ori la Fagarasiu, intre poporulu romanescu, precum se vede cu scopu de a'lu indupleca la primirea confessiunei calvinesci, din care cauza bisericele románesci din acelu districtu au si fost scóse mai de inainte de sub jurisdicțiunea mitropolitulu dela Alb'a-Iulia si supuse la jurisdicțiunea imediata a superintendentelului reformatu ungurescu, precum vomu afla mai de aprópe la loculu seu, unde ne vomu ocupa inadinsu cu studiulu starii bisericeloru si secteloru religióse in câte se aflau desbinati locuitorii Transilvaniei in epoc'a trecerei sale sub domni'a casei de Habsburg si a scaparei sale de sub protectoratulu celu violentu alu Portii otomane.

§ 4. Clasele sau castele in care erau inpartiti locuitorii Transilvaniei cátra finea vécului alu síeptespre diecelea.

Locuitorii acestei tierii au fost classificati si separati intre sine nu numai din punctu de vedere politicu si feudalulu cá in

cele mai multe țieri europene, ci si dupa rass'a ori nationalitatea loru genetica, precum si dupa confessiunile loru religioase; de aceea istoriculu care nu va reflecta de aprópe la acelea classificari, va veni de multe-ori in stare de a nu intielege mersulu evenimenteloru din acésta tíera.

In sensulu legiloru feudale ale țierei aristocrati'a transilvana ar fi trebuitu se se bucure intréga de drepturi egali, in realitate inse acea egalitate nu a existatu nici-odata. Aici cá si in alte câteva staturi si mai alesu in Ungari'a unu numéru órecare de familii incalecase preste tóta class'a aristocratiloru din tíera. Asia acea classa era despartita in Magnati sau boieri fruntási sau oligarchi si in nobili sau boieri comuni.

Alta classa cu drepturi politice mai mari sau mai restrinse a fost a locuitoriloru din cetati si orasie, care se bucurá de drepturi civili si de drepturi politice cá corporatiuni.

A trei'a classa cea mai numerósa sau adeca propriulu poporu țieranu din partea cea mai mare a țierei, era lipsita fàra nici-o distinctiune de nationalitate si religione mai vîrtosu dela 1514 incóce nu numai de orice dreptu civile si politicu, ci si de drepturi personali, supusa neconditionatu la vointi'a si placerea proprietariulu cá orice animalu necuventatoriu, atátu dupa liter'a legei càtu si in viati'a practica; cu alte cuvente, locuitorii țierei coprinsi sub nomenclaturile de iobagi (lat. coloni), dileri (inquilini) si curialisti au avutu cu prea puçina diferéntia sórtea sclaviloru (servorum) din anticulu imperiu alu Romei ethnice, in càtu se póte sustiné cu totu dreptulu, cà precum in alte mai multe staturi europene, asia si in Transilvani'a pentru immens'a majoritate a locuitoriloru ei doctrin'a evangheliei lui Isus Christosu nu avea nici-unu intielesu, ci ea era suplinita ici-cólea numai prin grati'a proprietariloru, cari daca isi intielegeau bine interesele personali si ale familiiloru, tractau si pe sclavi mai omenesce; in casu contrariu nu incapea nici-o crutiare.

Una alta classa de ómeni, adeca státulu preotiescu sau clerulu, care in unele țieri feudali avusera si cá statu politicu vocatiune si activitate de cea mai mare importantia, in Transilvani'a nu a figuratu nici-odata cá atare in afacerile publice ale țierei. Pàna la reformatiune, adeca in

vécurile in care afara de locuitorii romani tóte celelalte popóra conlocuítóre se țineau de religiunea rom. catolica, clerulu acesteia era reprezentatu in afacerile politice si bellice ale tierei prin episcopulu diecesanu, care pentru timpuri bellice avea si rangul de comandante. preste unu banderiu sau cum am dice astadi comandante alu unui regimentu, intocma precum erau buna-óra si episcopii catolici din Ungari'a comandanti de banderii. Despre clerulu romanescu gr. orientale din acésta tíera nu se scie se fia avutu vreo rola politica pàna la reformatiune.

Dupace biseric'a romano-catolica sau latina se desbinase in câteva secte si anume in Transilvani'a chiaru si episcopi'a catolica a fost cassata si secularisata, despre unu statu sau classa clericala cá corporatiune politica cu atátu mai puçinu a pututu fi vorba, cu càtu cà reformatiunea desfiintiase hierarchia, dreptu canonicu, patronatu si tóte urmele domniei politice ale catolicismului. Domnitorii protestanti stabilisera maxim'a loru de statu: Cujus est regio, illius est etiam religio, a cui este tíer'a, a aceluia este si religiunea. Conformu acestei maxime asia numitii superintendenti protestanti substituiti episcopiloru si mitropolitiloru de odinióra si chiáru predicatorii sau precum se numescu la densii pastorii, au fost lipsiti de cele mai multe prerogative de care se bucurase odinióra clerulu r. catolicu, confessiunile loru si ei insii au fost cá se dicemu asia, secularisati.

Despre vreo prerogativa politica a clerului romanescu gr. orientale dela reformatiune incóce pàna la Apafi si chiaru pàna dupa supunerea tierei la dinasti'a de Habsburg éراسi nu póte fi vorba, din contra se va vedea la locul se, cà biseric'a romaniloru era p'ací se fia si ea cu totulu secularisata.

Amu premisu cà locuitorii au fost classificati si dupa rasse sau nationalitati genetice. Acésta s'a intemplatu cu vécuri mai inainte chiaru prin legile tierei. S'au distinsu adeca unele de altele prin drepturi mai mari sau mai ángustate, civili si politice, in natiunea nobililoru, care mai tardiu se schimbà in natiune magiara; natiunea secuiloru, totu magiari, cari inse vreo patru sute de ani nu suferisera incubarea feudalismului in muntii resariteni locuiti de densii; natiunea sasiloru, prin care era reprezentata in parte mare burgesimea cu industri'a si cu comerçiuulu transilvanu pàna in timpurile mai dincóce; natiunea ro-

maniloru (natio valachica), care figuré dia cá atare in nenumerate legi si acte publice de ale guberneloru, cum si in analile tieréi, inse in casurile cele mai multe intre manifestari de ura si urgia mai vîrtosu din caus'a credintiei si a ritului seu religiosu, carele era nesuferitu in ochii celorlalte popóra.

Dupa confessiunile religióse locuitorii tieréi se inpartiau pàna la Michailu Apafi si in dilele lui in rom-catolici sau latini, in greco-orientali sau de lege romanésca (oláh vallás), in reformati de confessiunea calvina sau asia numita helvetiana, de care se ținea cá si astadi cei mai multi magiari, in unitariana sau sociniana, ai cari sectari înca sunt toti magiari, si in evangelica luterana numita si augustana, pe care o marturisesce poporulu sasescu intregu; de aici vine, cà de ex. in mintea si in limbile locuitoriloru tieréi confessiunea calvina este identificata cu nationalitatea magiara (magyar vallás), éra cea luterana cu nationalitatea sasasca, cá si ritulu orientale cu nationalitatea romanésca.

Dintre acestea cinci confessiuni cele doue, adeca biseric'a latina si biseric'a orientala in totu timpul domniei lui Apafi mai gemeau fórte greu sub jugulu impusu loru de càtra celelalte trei sau adeca de càtra familiile aristocratiei feudale si de cele patriciane ale sasiloru, prin care erau reprezentate in gubernu, in legislativa si in tóte afacerile publice ale tieréi.

Acésta era starea si numerulu confessiuniloru religióse din Transilvani'a inainte cu doue sute de ani. De atunci s'au schimbatu multe relatiuni ale loru, precum se va vedea éra si la locul seu. Despre existenti'a trecutóre a unoru fractiuni mici de secte, precum fusese a Sabatariloru si Anabaptistiloru fia atinsu acilea numai in trecátu, mai alesu cà cele cinci confessiuni descrise mai in susu au fost preste mesura de ajunsu, cá prin deslantiuirea fanaticismului loru se complinésca alaturea cu alte rele ruin'a nefericitei tieri pàna târdiu in dilele imperatului Iosifu II.

Spre orientare si mai usióra pentru lectorii càti nu se voru fi ocupatu pàna acum ceva mai de aprópe cu istori'a si cu institutiunile acestei tieri aflamu de lipsa a mai observa la locul acesta, cà oricand se intempla se ne intimpine in acea epoca de transitiune actiuni de ale asia numitei aristocratii feudale, niciodata nu avemu se intielegemu numai familii

de rassa magiara, ci si de familii romănesci numite asia chîaru de cãtra chronicarii tierei, cum si unele sasesci, inca si cãte una sêrbêsca, prin urmare aici nu are locu nici-o susceptibilitate nationala.

§ 5. Starea politica a Transilvaniei preste totu sub domni'a lui APAFI. Amu premisu mai in sus, cã sub domni'a principelui Apafi tiér'a ajunsese la o trista decadentia. In acêsta privintia unulu din cei mai de frunte martori este cancelariulu Nicolae Bethlen in scrierile remase dela elu, ale carui descoperiri nu le-a demințitu nici-unu chronicariu din dilele sale, ci mai vîrtosu le-au confirmatu.

In memorialulu seu¹⁾ inaintatu la imperatulu Leopold I acelu cancelariu dupace permite unu juramentu, cã asia se'i ajute lui Ddieu precum va spune elu adevverulu, rôga pe Mai. Sa cá se'i fia mila de tiéra, se o ia sub protectiunea sa si se o apere cu mânia tare mai vîrtosu de trei calamitati infricosiate, care dupa elu erau: 1. gangren'a turcêsca si tatarasca, adeca necurmatele invasiuni si jafuri; 2. este gubernulu lui Apafi, pe care'lu descrie cá pre celu mai destramatu din lume; éra 3. licenti'a si rapacitatea militiei imperiale care ocupase tiér'a.

Relele Nr. 1 si 3 se potu intielegé usioru. Cum se se intieléga reulu Nr. 2 care vine din partea gubernului, ne invatua Bethlen pe largu si fôrte la intielesu cand intre alte multe ne spune si acestea:

Mari'a sa principele Mich. Apafi, omu din natura fôrte blandu, s'a datu cu totulu placheriloru vietiei private, éra gubernarea tierei o a lasatu de mai multi ani din mânia, éra apoi in urm'a nenumeratelor faime si denuntiatuni mincinose, cum si a blastematelor conspiratiuni, la care mai venira si betranetiele si bólele, astadi abia mai scie cãtra cine se se indrepte afara de Ddieu. De aici apoi purcedu tóte relele: sententie de mórte, captivitati, exilii, proscriptiuni, reversale, garantii (chezasi) pentru cei inculpati. De aici legi resturnate, nobilimea asuprita, poporulu spoliatu; tóte sunt de vendiare; tesaurulu tierei desiertu, confederatiuni fãra folosu, si resbóie cá fiice care semena pe deplinu mamelor. Cancelari'a

¹⁾ Moribunda Transsylvania ad pedes sacratissimi imperatoris Leopoldi proiecta. Nic. Bethlen 1688.

tierei foarte necesaria spre a governa, este inchisa, de unde apoi se nascu rele nespuse de mari atatu in tíera cātu si in afara. In fine tóte mijlócele pazei si prosperitatiei publice sau negrijite sau prin intardieri si prin ómeni nedestoinici trimisi in delegatiune stricate si incurcate asia, cá se nu mai póta fi descurcate.

Si cá se tacu despre altele, diplom'a Maiestatii Tale data noue a fost respinsa fára voi'a dietei si fára scirea mai multora din eróre miserabila si spre cea mai mare durere a mea si a mai multora, sau celu puçinu primirea ei amánata de frica.¹⁾

Dupa acestea venindu Bethlen la starea in care cadiuse sub Apafi tóta auctoritatea corpului legislativu arata pe largu, cá libertatea voturilor era nullificata de totu si cá diet'a deveni unu aparatu, o machina care face pe voi'a catorva magnati, cari sciu se stórca voturile prin frica si prin amerintiari, cu sententie de mórte, cu perderea onórei si a averiloru, care in casu de a nu vota precum voiesce curtea, se iau si se dau altora cari'i facu pe voia.

Cá judecatori sunt pusi ómeni cari totu ei sunt si martori, adevirati corbi rapitori si lupi in piele de mielu, carií condamna pe innocenti la temnitie si apoi totu ei rapescu averile si demnitatile chiaru cu voturile dietei corupte si destrabalate.

Aceiasi dieta votédia uneori legi redactate cu atáta violencia, in cātu acelea dupa unu sau doi devinu curse si perire chiaru pentru cei cari le votasera. Si tóte acestea se facu sub numele acestui principe blandu, spre batjocur'a infri-cosiata a dietei, a principelui, chiaru si a dreptatii dumnedieesi.

La tóte acestea mai adaoge Bethlen, cá acea stare blaste-mata a lucruriloru domnise de 15 ani in Transilvani'a, in care periodu acei puçini aristocrati au domnitu, au tiranitu si depredatu tíer'a ori cum le-a placutu loru.

Acelasi Bethlen in alta scriere, adeca in biografi'a sa mai are si acestea sententie memorabile: »Se caute oricine in actele adunarei generale (dietei), sau precum imi vine mie se o nu-

1) Aici Bethlen intielege proiectulu de diploma asia numita Halleriana trimisa din Vien'a sub dat'a din 28 Iuniu 1686, inse respinsa nebunesce de cãtra aristocratia, pre cand Bud'a inca nu era luata dela turci. Acea diploma o doresce Bethlen cá multu mai buna pentru Transilvani'a decâtu cea scósa in 4 Dec. 1691. (Vedi mai josu).

mescu, in acésta convulsiune in adevéru epileptica, si se va mira ce gubernu blastematu de Ddieu si ce tíera nefericita a fost acésta. De altmintrea caus'a la acestea era in partea mai mare stupiditatea si blastematiile nóstre etc.«¹⁾

Mai tardiu vomu vedea constatate acestea miserii si crime publice in contra tierii si a locuitorilor in mai multe variatiuni prin alti scriitori si barbati de statu contimpurani, precum si prin generalulu imper. Ant. Caraffa indata la doi ani dupa memorialulu lui Bethlen.

Apoi se ne mai miramu cand citimu despre torturele la care fusese supusu si mitropolitulu Sava Brancovici in urmarea spurcatelor denuntiari si acuse ridicate asupra lui. Sub unu principe naucu si lenesiu nu póte fi nimeni siguru nici de libertatea nici de viati'a sa. Sub unu Claudiu naucu poti se perí totu asia de usioru cá si sub unu Nerone desteptu.

Cap. II.

Curtea Vienei, càtiva barbati de statu.

§ 6. Imperatulu si regele LEOPOLD I. Leopold, carui in baptismu i se mai detera alte patru nume Ignatiu, Iosef, Balthasar si Felicianu dupa usulu introdusu mai vîrtosu in Spani'a, a fost alu doilea fiu alu imperatulu Ferdinand III nascutu din Maria Anna de Spani'a in 9 Iuniu 1640. Din nascerea sa Leopold a fost micu de statura si delicatu, de o cautatura posomorîta, éra buz'a de josu prea mare cá si cum 'iar atârna. Inse si abstractiune facènd dela acestea insusiri, avèndu elu pe frate-seu Ferdinand celu antaiu nascutu, acesta si fusese destinatulu pentru tóte corónele. Incoronatu de tinerelu cá rege alu Ungariei, 1653 se incoronà si cá rege romanu cu nume de Ferdinand IV. Asia pe frate-seu Leopold ilu destinara pentru statulu preotiescu, pentru care avea si aplecare frésca, cà-ci era din natura fórte evlaviosu, éra mai departe era sciutu din capulu locului, cà fiu de imperati, de regi si principi intrati in statulu preotiescu curend trebuia se ocupe scaune arhiepiscopesci dintre cele mai bogate si suverane. Deci Leopold fu datu de micu in grij'a si instructiunea iesui-

¹⁾ Grof Bethlen Miklos Ónéletirása. II pag. 188.